

Na de Ommekeer

Veranderde levenskansen, broze legitimiteit en innerlijke tweespalt in postcommunistisch Oost-Europa

Wil Arts en Mérove Gijsberts¹

Summary

After the Revolution. Turned life chances, fragile legitimacy, and split-consciousness in post-communist Eastern Europe

This paper deals with (1) changes in the objective and subjective life-chances of people in Eastern Europe as affected by the transformation of their economic and political systems, and (2) the emergence of a new dominant meritocratic ideology of distributive justice and the survival of an old now subordinate egalitarian one. The paper investigates whether, and if so how and to what degree changes in people's (perceived) life-chances influence their (de)legitimation of the market economy and the pluralistic system of democracy and their (de/re)legitimation of the ancien régime. Especially, the question of whether, and if so how and under which conditions a phenomenon, that has been called 'split-consciousness', will occur with respect to people's choices between those opposing systems, is answered. Several hypotheses are presented that deal with the above mentioned topics. Those hypotheses are tested empirically by using cross-national data stemming from the International Social Justice Project.

1. Inleiding

Welhaast iedereen werd verrast door de fluwelen revoluties die in Oost-Europa in 1989 plaatsvonden (Arts, 1996). Nog groter was de verrassing over het aanvankelijke welslagen van die revoluties. Verblind door dit initiële succes gingen velen, zowel in Oost-Europa als in het Westen, denkbeelden koesteren die later drogbeelden bleken te zijn. Hoe zagen die bedrieglijke beelden er zoal uit? Een van die illusies was dat de postcommunistische landen van Oost-Europa betrekkelijk snel een succesvolle overgang zouden doormaken van samenlevingen met een centraal geleide economie en een autocratisch politiek eenpartijstelsel naar maatschappijen gekenmerkt door een op markten georiënteerde economie en een democratisch meerpartijstelsel (Arts, Hermkens & Van Wijck, 1994). Een andere gedachte die toentertijd postvatte, was dat er sprake zou zijn van een snelle wisseling van de wacht. De communisten zouden

al ras het veld moeten ruimen en de vroegere dissidenten en de professionals zouden dan, zowel in de politiek als in de economie, het roer overnemen.

De ervaring heeft inmiddels anders geleerd. Blijft de vraag waarom zo velen, zowel in Oost als West, zo vlak na de ommekeer te hoge verwachtingen koesterden met betrekking tot de nabije toekomst. Het overtuigende antwoord dat Pejovich (1993) op deze vraag heeft gegeven, is dat mensen in zowel Oost als West er toentertijd een aantal fundamentele misvattingen op nahielden ten aanzien van de op gang gebrachte transitie. Wat de Oost-Europeanen betreft, hadden velen indertijd een onjuist beeld van wat een markteconomie eigenlijk vermag. Zij koesterden de illusie dat via het invoeren van het kapitalisme iedereen op een makkelijke manier snel rijk zou kunnen worden. Het geloof in de zogenaamde pyramidefondsen in Albanië is daar een extreem voorbeeld van. Men is echter al gauw, via de harde leerschool van de kapitalistische praktijk, tot het besef moeten komen dat er niet zoiets als zelfrijzend economisch bakmeel bestaat. Men zal tevens moeten leren beseffen dat een vrije markteconomie alles te maken heeft met inventiviteit en investeren, met het omgaan met calculeerbare risico's en fundamentele onzekerheden, met het zelf nemen van beslissingen en het dragen van de consequenties ervan en dan vooral met het plukken van de vruchten van het eigen succes en het dragen van de lasten van het eigen falen. Wat men ook zal moeten leren, is dat de primaire taak van de overheid in een vrije markteconomie er een is van regelhandhaving en rechtsbescherming, van het garanderen van eigendomsrechten, van het effectueren van de vrijheid van arbeid en bedrijf, van het afdwingen van contracten en overeenkomsten. Pas op de tweede plaats komt de taak om in tijden van nood als 'helper of last resort' te fungeren.

Maar ook Westerse deskundigen die Oost-Europa na de fluwelen revoluties met goede raad te hulp schoten, koesterden illusies. Een van hun denkbeelden was dat als men een markteconomie en een politiek-pluralistisch stelsel zou invoeren, de overgangsproblemen na verloop van tijd vanzelf zouden worden opgelost. Zij hielden echter geen rekening met wat wel de 'hand van het verleden' wordt genoemd. Ook als men er al in slaagt in betrekkelijk korte tijd een democratisch meerpartijstelsel en een marktgeoriënteerde economie in te voeren – wat gegeven de 'wet van de institutionele traagheid' al moeilijk genoeg is – dan nog zullen mensen zich niet onmiddellijk en bereidwillig aanpassen aan de vereisten van die nieuwe markteconomie en dit politieke meerpartijstelsel. Oude gewoonten en gebruiken, overtuigingen en leefstijlen zijn nu eenmaal hecht verankerd in het economische en politieke leven van samenlevingen, en de landen van Oost-Europa vormen daarop geen uitzondering. De Oost-Europese ex- of postcommunisten en de na de ommekeer op hun posten gebleven bureaucraten hebben succesvol gebruikgemaakt van dit gegeven en het uit de communistische tijd overgeleverde hardnekkige collectivistische ethos ten eigen bate weten te exploiteren. Het communistische verleden is in die zin dus nog maar zeer ten dele voltooid verleden tijd gebleken.

Waar wij ons in dit artikel mee willen bezighouden, zijn de denkbeelden die in de publieke opinie van Oost-Europese landen kort na het begin van de transitie leefden met betrekking tot de legitimiteit van de nieuwe politieke en economische orde. Vermoedelijk zijn in die publieke opinie niet alleen aanwijzingen voor het hierboven gesignaleerde wensdenken over een succesvolle transitie terug te vinden, maar ook blijken van de nog niet afgestorven com-

munistische 'oude vormen en gedachten' (Sztompka, 1996). Daarnaast zullen er vermoedelijk ook uitingen van teleurstelling te traceren zijn over de traagheid van de hervormingen en het uitblijven van de gewenste en verwachte resultaten ervan. Als men de misnoegde, maar ook de instemmende reacties op het hervormingsproces echt wil leren begrijpen en verklaren, dan ligt het voor de hand het perspectief te hanteren van veranderde levenskansen². Terwijl een kleine minderheid van de bevolkingen van de Oost-Europese landen immers sterk heeft kunnen profiteren van de hervormingen, is dat voor de meerderheid (nog) niet het geval geweest en zijn grote delen ervan inmiddels zelfs tot een toestand van absolute armoede vervallen (Mason, Orkeny & Sidorenko-Stephenson, 1997).

Wat we met dit artikel voorhebben, is het geven van een empirisch-theoretisch antwoord op de vraag of de nieuwe verdeling van levenskansen kort na de ommekeer invloed heeft uitgeoefend op de neiging van Oost-Europeanen om òf het oude òf het nieuwe politieke en economische stelsel te legitimeren. We willen ook onderzoeken of Oost-Europeanen aanvankelijk, dat wil zeggen kort na de ommekeer, de neiging hadden het beste van twee werelden te combineren in de zin dat zij verschillende, met elkaar strijdige ideologieën ondersteunden. Om deze vragen wat scherper te stellen en eerste voorlopige antwoorden erop te genereren, gaan we eerst in de volgende paragraaf in op de relevante onderzoeksliteratuur aangaande deze problematiek.

2. Eigenbelang en ideologie

Om inzicht te verwerven in de rol die de veranderde verdeling van levenskansen aanvankelijk, dat wil zeggen kort na de ommekeer, in de publieke opinie van de postcommunistische Oost-Europese landen heeft gespeeld, moeten we zowel bekijken in hoeverre deze opinies wortelen in de zelfzuchtige motieven van de betrokkenen, als ook rekening houden met de invloed van waarden- en normenpatronen. We gaan er dus van uit dat mensen zich in hun meningsvorming zowel door nutsargumenten als door morele overwegingen laten leiden (Lindenberg, 1983). Wat de invloed van waarden- en normenpatronen betreft, moeten we in onze beschouwingen betrekken dat in Oost-Europa de vroeger dominante egalitaire herverdelingsideologie langzaam wordt vervangen door een meritocratische verdelingsideologie en dat dit veranderingsproces zijn weerslag vindt in de publieke opinie.

2.1. Winnaars en verliezers

Wat de eerste factor betreft, de invloed van veranderde levenskansen en overwegingen van eigenbelang op de legitimiteitsoordelen, moeten we ons afvragen wie de aanvankelijke winnaars en verliezers van de transitie zijn geweest. Winnaars zullen het immers opportuun achten de nieuwe ontwikkelingen toe te juichen en verliezers zullen de teloorgang van het oude systeem betreuren. Wie waren dus de winnaars en wie de verliezers? Een van de drogbeelden was, dat de grote verliezers van de transitie de communisten zouden zijn. Uit grootschalig

cross-nationaal survey-onderzoek (Mateju & Lim, 1995; Mateju, 1996) blijkt echter dat het lidmaatschap van de communistische partij geen significant effect heeft gehad op veranderingen in de verdeling van levenskansen (voor zover afgemeten aan de resulterende levensstandaard) tussen 1988 en 1993. Die conclusie geldt echter slechts voor de gewone leden. De kaderleden blijken er zelfs op vooruit te zijn gegaan. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat er ook in communistisch Oost-Europa, ondanks de officiële egalitaire ideologie, al in de praktijk van alledag meritocratische principes werden gehanteerd. Omdat veeleer mensen met meer dan met minder *human capital* (onderwijs, beroepservaring, praktische vaardigheden) de top bereikten en omdat in de transitie naar een markteconomie meritocratische principes zijn versterkt en daardoor de opbrengst van *human capital* is toegenomen, zou het communistische kader zijn materiële positie zelfs hebben verbeterd (Heady, Krause & Habich, 1995).

Het denkbeeld dat de winnaars van toen de verliezers van nu zouden zijn, en omgekeerd, mag dan niet opgaan voor de (oud-)communisten (en vermoedelijk ook niet voor de dissidenten), maar blijkt – als we op onderzoeksbevindingen afgaan – wel redelijk te kloppen als naar sociaal-economische categorieën wordt gekeken (Mateju, 1992; Mateju & Lim, 1995). De vroegere winnaars onder de egalitaire ideologie en de herverdelende praktijken van de communistische regimes – zoals de laagopgeleiden, grote delen van de arbeidende klasse en de landarbeiders – bleken in de eerste jaren van de transitie aan de verliëzende hand te zijn. Hoogopgeleiden, delen van de middenklasse en mensen met ondernemingsgeest daarentegen waren aan de winnende hand (Mateju, 1996: 25). Om de winnaars en verliezers van de transitie aan te duiden is een klassenanalyse echter niet genoeg. Werkloosheid en economische inzetbaarheid hebben ook een grote rol gespeeld. Terwijl in communistische landen open werkloosheid niet of nauwelijks voorkwam, veranderde dat met de transitie. De officiële werkloosheidscijfers onderschatten echter de omvang ervan – die toch al aanzienlijk was – omdat geen rekening werd gehouden met vervroegde, vaak gedwongen pensionering en het feit dat nogal wat mensen zich terugtrokken van de arbeidsmarkt (Andorka, Heady & Krause, 1995). Onder de verliezers bevonden zich daarom zeker degenen die hun baan hadden verloren of pogingen er een te verwerven hadden opgegeven (Heady, Krause & Habich, 1995).

In een tijd van snelle verandering en grote onzekerheid zullen niet alleen objectieve, maar ook subjectieve aspecten van de ongelijke verdeling van levenskansen een grote invloed op de publieke opinie uitoefenen. Dat blijkt inderdaad bij de transitie in Oost-Europa het geval te zijn. Mateju (1995, 1998) heeft zelfs laten zien dat de subjectieve aspecten van de ongelijke verdeling in Oost-Europa (ervaren status- en inkomensmobiliteit, gevoelens van relatieve deprivatie, percepties van factoren die tot maatschappelijk succes en falen leiden en zo meer) van meer belang zijn bij het verklaren van verkiezingsuitslagen dan objectieve aspecten (zoals klassenpositie en intragenerationele klassenmobiliteit). Het gevoel gedaald te zijn op de status- of inkomensladder blijkt bijvoorbeeld beter de kans op links of rechts stemmen te voorspellen dan objectieve maatstaven als klassenpositie en intragenerationele mobiliteit. Mateju laat zien dat er in een zestal Oost-Europese landen (Bulgarije, Hongarije, Polen, Rusland, Slowakije en Tsjechië) tussen 1988 en 1993 sprake was van een grote mate van intragenerationele klassenstabiliteit. Zo'n 80 procent van de Oost-Europeanen bleek in de eerste jaren van de transitie

geen verandering in de objectieve klassenpositie te hebben doorgemaakt. Wat dit betreft was er nauwelijks sprake van variatie tussen de verschillende landen. De subjectieve mobiliteit bleek echter aanzienlijk groter te zijn dan de objectieve en hierin bleek wel variatie op te treden. Wat de subjectieve sociale status betreft, rapporteerde slechts 40 procent van de economisch actieve respondenten dat ze stabiel waren gebleven, 44 procent meende gedaald te zijn in de statushiërarchie en 16 procent dacht gestegen te zijn. In Tsjechië bleek de subjectieve balans nog het meest een boekhoudkundig evenwicht te benaderen. Daar overtrof de ervaren daling de subjectieve stijging in relatief beperkte mate. In Hongarije was het saldo nog het negatiefst, 60 procent meende relatief in status gedaald te zijn tegen 10 procent die relatief dacht te zijn gestegen. Het beeld van de subjectieve inkomensmobiliteit is ongeveer vergelijkbaar. Weer benadert Tsjechië nog het best een evenwichtstoestand, terwijl nu de Polen het duidelijkst een negatief saldo van subjectieve stijging en daling ervoeren. Opmerkelijk is niet eens zozeer dat de ervaringen van de respondenten ingaan tegen de logica van de situatie (in *relatieve* termen moeten stijgers en dalers elkaar immers per definitie in evenwicht houden), als wel dat objectieve klassenmobiliteit nauwelijks verband blijkt te houden met subjectieve status- en inkomensmobiliteit.

Personen die het gevoel hebben dat de transformatie heeft geleid tot een relatieve verslechtering van hun sociale en/of economische positie hebben een grotere kans voor links te stemmen, dan personen die het gevoel hebben dat hun positie onveranderd is gebleven of zelfs is verbeterd. De door linkse partijen in een aantal Oost-Europese landen recentelijk geboekte stemmenwinst wordt door Mateju dan ook uitgelegd als een bestraffing van rechtse regeringen voor de negatieve sociale gevolgen van de transitie naar een markteconomie.

Welke les kunnen we nu uit deze beschouwingen trekken voor het preciezer formuleren van de vragen uit onze probleemstelling? Allereerst, dat als we inzicht willen krijgen in de legitimiteitsoordelen die Oost-Europeanen vellen, we niet alleen rekening moeten houden met de al dan niet veranderde objectieve positie die zij in het systeem van sociale stratificatie innemen, maar ook – of misschien zelfs: vooral – hun subjectieve (vaak vertekende) waarneming van die positie(wijziging) in beschouwing moeten nemen.

2.2. Ideologische gespletenheid

Onderzoeksbevindingen suggereren dat de politieke sympathieën en de ideologische overtuigingen die Oost-Europeanen koesteren niet slechts geworteld zijn in sociaal-economische verhoudingen, met andere woorden samenhangen met hun veranderde positie in de verdeling van levenskansen, maar ook nog steeds geleid worden door de 'hand van het verleden' (Arts, 1997). Communistische 'oude vormen en gedachten' zijn in Oost-Europa nog (steeds/lang) niet afgestorven, zoals we al eerder hebben opgemerkt. Maar wat we ook hebben gezien, is dat in de postcommunistische landen van Oost-Europa egalitaire opvattingen van verdelende rechtvaardigheid langzaam plaatsmaken voor een nieuwe dominante verdelingsideologie die haar wortels heeft in een inegalitaire en meritocratische interpretatie van sociale rechtvaardigheid. Dat alles doet vermoeden dat de eens dominante en nu 'ondersgeschikte' egalitaire ideo-

logie nog steeds door velen in de politiek en het economisch leven zal worden gebruikt als een wapen waarmee de nieuwe dominante meritocratische ideologie en de aanhangers ervan worden getart.

Waar het gaat om de rol en plaats die ideologieën in het maatschappelijk leven spelen, heeft in de sociologische literatuur lange tijd de zogenaamde *dominante-ideologiethese* de overhand gehad (Abercrombie & Turner, 1978; Abercrombie, Hill & Turner, 1980). Deze these poneerde, in haar eerste, nogal grove versie, dat iedere samenleving een meer of minder consistente verzameling van waarden en overtuigingen kent waarmee de verdeling van levenskansen in morele termen wordt beoordeeld en die door bijna alle leden van die samenleving wordt gedeeld. Waarom zou er zo'n grote mate van waardenconsensus bestaan? Het antwoord luidt dat zo'n consensus in het belang is van de heersende klasse. Deze slaagt erin, via 'rechttoerechtaan'-indoctrinatie en door middel van meer subtiele vormen van socialisatie, de onderliggende klassen te beheersen. De overheersende klasse, als een soort indoctrinatie- en socialisatie-instantie, zorgt er op die manier voor dat de onderliggende klassen gaan geloven dat de wijzen waarop schaarse goederen worden verdeeld normatief gezien correct zijn.

Er zijn echter theoretische en historische redenen in overvloed om aan het bestaan van zulke almachtige indoctrinerende heersende klassen en zulke alomvattende dominante ideologieën te twifelen (Wegener & Liebig, 1995). Al snel werd de grove versie daarom ingewisseld voor een meer verfijnde hypothese (Kluegel & Smith, 1986; Parkin, 1972; Wegener, 1992). Hierin worden tenminste twee waardensystemen onderscheiden: een dominant of primair en een ondergeschikt of secundair systeem. Daarnaast fungeert er in die opvatting vaak nog een 'onderhandelde' versie van het dominante systeem als een soort compromis tussen de twee. 'Onderhandeld' wil zeggen dat de dominante waarden en overtuigingen niet zozeer worden verworpen, bestreden of uitgedaagd, alswel worden gemodificeerd door de onderliggende klassen in het licht en als resultante van hun sociale omstandigheden en beperkte mogelijkheden. De dominante ideologie wordt, zover de mogelijkheden strekken, aangepast aan de beginselen van de 'ondergeschikte' ideologie.

Daarmee zijn we er echter nog niet. Kluegel en Smith (1986) hebben er namelijk op gewezen dat individuen er nogal eens meerdere en dan nog vaak tegenstrijdige ideologieën op nahouden. Dominante en – in ieder geval in potentie – daarmee strijdige waarden en overtuigingen over de ongelijke verdeling van levenskansen kunnen in hun opvatting goed samengaan in iemands 'gecompartmentaliseerde' bewustzijn. Uit onderzoek in de Verenigde Staten blijkt dat veel individuen er inderdaad tegelijkertijd zowel 'ondergeschikte' egalitaire als 'dominante' inegalitaire beginselen en opvattingen van verdelende rechtvaardigheid op nahouden (Hochschild, 1981; Kluegel & Smith, 1986). Omdat deze twee soorten van waarden en overtuigingen uit verschillende bronnen stammen, activeren sommige mensen ze zelden of nooit tegelijkertijd in hun bewustzijn, waardoor ideologische inconsistenties niet aan het licht komen en niet uit de weg worden geruimd (Kluegel & Mateju, 1995)³.

Kluegel en Mateju (1995) poneren in aansluiting hierop de stelling dat in postcommunistic landen deze ideologische gespletenheid wel eens geprononceerder zou kunnen zijn dan in kapitalistische landen. Veel Oost-Europeanen zouden, naar hun overtuiging, zowel het

oude collectivistische egalitaire ethos als de nieuwe inegalitaire en meritocratische ideologie omhelzen. Vanwege het gegeven dat een meritocratische ideologie voor Oost-Europeanen nog betrekkelijk nieuw is en gegeven het gebrek aan ervaring met het kapitalisme zullen minder mensen in postcommunistische dan in kapitalistische landen beseffen dat het nu eenmaal onmogelijk is het beste van twee werelden te combineren. Eerste onderzoeksbevindingen (Kluegel & Mateju, 1995; Wegener & Liebig, 1995) bekrachtigen deze hypothese. Zoals verwacht blijken de twee soorten ideologische overtuigingen weliswaar strijdig met elkaar te zijn (er is sprake van een significante negatieve correlatie), maar ze sluiten elkaar niet geheel uit (de correlatie is niet extreem hoog). Daarnaast blijkt de mate van strijdigheid en uitsluitendheid, zoals die door mensen in Oost-Europa wordt ervaren, zwakker te zijn dan in het Westen (de correlatie is in Oost-Europa duidelijk lager).

3. Onderzoeksvragen

Op basis van de voorafgaande overwegingen kunnen wij nu onze probleemstelling verder aanscherpen. Die overwegingen leiden namelijk tot de volgende meer concrete onderzoeksvragen.

Allereerst moeten we de vraag beantwoorden *of, en zo ja in hoeverre, zowel de objectieve als de subjectieve positie die men in de nieuwe verdeling van levenskansen inneemt invloed uitoefent op het oordeel dat men velt over de legitimiteit van zowel de oude als de nieuwe orde*. Vervolgens dienen we ons dan af te vragen *of, en zo ja in hoeverre, iemands ideologische overtuigingen en politieke sympathieën inderdaad onafhankelijk van diens plaats in het stratificatiesysteem invloed uitoefenen op de legitimiteitsoordelen*. Ten slotte moeten we bekijken *of, en zo ja in welke mate, er sprake is van innerlijke tweespalt, dat wil zeggen in hoeverre er een neiging bestaat om het beste van twee werelden te combineren, in de zin van het tegelijkertijd legitimeren van zowel de vrije markteconomie als het oude staatsocialistische stelsel*.

4. Hypothesen

Om een eerste antwoord op deze vragen te geven, zullen wij gebruikmaken van de in de tweede paragraaf vermelde theoretische overwegingen en onderzoeksbevindingen, evenals van een aantal bijkomende veronderstellingen. Allereerst zullen we een aantal verwachtingen formuleren met betrekking tot de invloed van objectief en subjectief ervaren eigenbelang en ideologische overtuiging op de legitimering van zowel het oude als het nieuwe systeem.

Van Oost-Europeanen die voor de ommekeer tot de winnaars konden worden gerekend en na de ommekeer tot de verliezers zijn gaan behoren, mag – zoals al eerder opgemerkt – worden verwacht dat ze een voorkeur uitspreken voor het oude systeem. Degenen die van verliezers winnaars zijn geworden, zullen naar verwachting hun voorkeur juist uitspreken voor het nieuwe systeem, waarbij de subjectieve waarneming van de eigen positie net zo goed een effect heeft als het objectieve lot dat iemand is beschoren. Ook ideologische overtuiging heeft een

effect dat niet slechts een afgeleide is van iemands al dan niet veranderde maatschappelijke positie. Wat tevens mag worden verwacht is dat de steun voor het nieuwe stelsel aanvankelijk over de volle breedte – dus ook als men controleert voor winnaars en verliezers, voor meritocraten en egalitaristen, voor rechts en links – groter was dan voor het oude systeem. Het communistische systeem in Oost-Europa is immers aan zijn eigen feilen ten onder gegaan en zelfs de communistische machthebbers geloofden niet meer in hun eigen stelsel en zochten de oplossing voor de feilen ervan in het invoeren van marktelementen in de economie en pluralisme in de politiek (denk maar aan Gorbatsjovs campagne voor het invoeren van *glasnost* en *perestrojka*). Dat betekent dat de steun voor de vrije markteconomie slechts in geringe mate zal worden beïnvloed door met de veranderde verdeling van levenskansen gepaard gaande ervaringen. Deze ervaringen zullen echter wel veel meer de steun voor het oude socialistische stelsel kunnen beïnvloeden. Vooral degenen die zich subjectief de winnaars wanen en/of objectief de winnaars zijn van het transitieproces zullen zich in sterk mate tegen het oude systeem afzetten. We kunnen nu de volgende hypothese formuleren:

H 1: Voor ieder ex-communistisch Oost-Europees land dat zich in een overgang naar een markteconomie en een politieke democratie lijkt te bevinden, geldt:

- a) hoe beter iemands objectieve en subjectieve levenskansen zijn in vergelijking met de tijd voor de transitie, des te meer zal deze persoon voorstander zijn van een markteconomie en een pluralistisch politiek stelsel en des te minder zal deze persoon voorstander zijn van een staatsocialistisch economisch en politiek systeem; en,
- b) ideologische overtuiging zal niet alleen een effect hebben dat van de verdeling van levenskansen afhankelijk is, maar zal ook een daarvan onafhankelijk effect hebben op de steun voor de twee politiek-economische stelsels en wel zodanig dat degenen die zichzelf aan de linkerzijde van het politieke spectrum plaatsen en er een egalitaire overtuiging op nahouden in geringere mate instemming zullen tonen met de vrije markteconomie, dan mensen die zich rechts plaatsen en inegalitaire, meritocratische overtuigingen koesteren en *vice versa*; en,
- c) de populaire steun voor een markteconomie en pluralistische democratie zal over de volle breedte groter zijn dan voor een staatsocialistisch economisch en politiek systeem en de mate van steun voor het eerste systeem zal minder afhankelijk zijn van factoren die met de ongelijke verdeling van levenskansen samenhangen, dan dat dit het geval is voor het laatste systeem.

De eerder gememoreerde theoretische overwegingen over het in een bepaalde mate voorkomen van ideologische gespletenheid kunnen nog verder worden uitgewerkt door de situatie waarin de Oost-Europese landen vlak na de ommekeer verkeerden te interpreteren als een toestand van anomie. Verschillende Oost-Europese sociologen hebben die situatie meer specifiek als een toestand van 'transformatie-anomie' aangeduid (vgl. Srubar, 1994). In een dergelijke situatie – gekenmerkt door institutionele, ideologische en bestaansonzekerheid – zal de overeenstemming over waarden en overtuigingen geringer zijn dan het geval is in een toestand van relatie-

ve zekerheid. Door de plotselinge en drastische veranderingen in Oost-Europa zijn niet alleen normen aan de wandel gegaan, maar is ook het beeld van de maatschappelijke situatie gaan schuiven. Net zomin als het nieuwe waardenpatroon al volledig is uitgekristalliseerd, heeft zich bij de bewoners al een helder en duidelijk beeld van de nieuwe situatie gevormd (Arts, Hermkens & Van Wijck, 1994). Dat heeft tot gevolg dat de tegenstrijdigheid en uitsluitendheid van de twee politiek-economische systemen – omdat mensen er een betrekkelijk diffuus beeld van hebben – minder gauw aan de oppervlakte komt. Verder is men, doordat men in fundamentele onzekerheid verkeert, bij de meningsvorming extra gevoelig voor allerlei betrekkelijk toevallige invloeden. Daarom zal, zoals Kluegel en Mateju (1995) hebben laten zien, in een dergelijke situatie de kans dat er bij een aanzienlijk deel van de bevolking sprake zal zijn van ideologische gespletenheid groter zijn dan bijvoorbeeld in het Westen. Als we ideologische gespletenheid toespitsen op het oordeel dat individuen vellen over de legitimiteit van de markteconomie respectievelijk het communistische systeem, dan mogen we verwachten dat er ook hier sprake zal zijn van innerlijke tweespalt, van wat we van nu af aan een gespleten legitimiteitsbesef zullen noemen. De kans op een gespleten legitimiteitsbesef zal niet even groot zijn voor alle delen van de bevolking van de landen in Oost-Europa. Omdat de idealen van de markteconomie en pluralistische democratie brede steun ondervinden van zowel winnaars als verliezers, van zowel links als rechts, van zowel meritocraten als egalitaristen en omdat de idealen van het staatsocialisme nog slechts worden aangehangen door de verliezers, door de egalitaristen en door degenen die zichzelf aan de linkerkant van het politieke spectrum plaatsen, zullen deze laatsten vooral te kampen hebben met een gespleten legitimiteitsbesef. Ook zullen ouderen, die langer de doctrinerende en socialiserende invloed van het staatsocialisme hebben ondergaan, meer kans hebben op innerlijke tweespalt dan jongeren, wier gewenning aan het staatsocialisme korter is geweest. Deze overwegingen leiden tot een tweede hypothese:

H 2: Voor ieder ex-communistisch Oost-Europees land dat zich in een overgang naar een markteconomie en een pluralistische democratie lijkt te bevinden, geldt:

- a) dat de idealen van een markteconomie en een politiek pluralistisch systeem en die van het staatsocialisme elkaar in het bewustzijn van nogal wat Oost-Europeanen niet geheel zullen uitsluiten of zelfs in hoge mate verenigbaar worden geacht. Hetzelfde geldt voor de meritocratische en de egalitaire verdelingsideologieën die aan deze stelsels ten grondslag liggen; en,
- b) hoe beter iemands objectieve en subjectieve levenskansen zijn in vergelijking met de tijd van voor de ommekeer, hoe korter deze heeft blootgestaan aan de invloed van het staatsocialisme, hoe meer men zichzelf aan de rechterzijde van het politieke spectrum plaatst en hoe sterker men een inegalitaire, meritocratische ideologie koestert, des te geringer is de kans op een gespleten legitimiteitsbesef en *vice versa*.

Sztompka (1996) heeft opgemerkt dat het communistische ethos dat veel Oost-Europeanen nog steeds koesteren het product is van zowel indoctrinatie als van de noodzaak die eertijds

bestond om – wilde men tenminste overleven en/of succesvol kunnen opereren – zich aan te passen aan bestaande institutionele verhoudingen. Omdat samenlevingen verschillen in de tijd die ze hebben gehad om aan dat ethos en die verhoudingen te wennen en in de zielsverwantschap van de nationale cultuur met de egalitaire ideologie, verwacht Szompka dat postcommunistische samenlevingen in een verschillend tempo afscheid zullen nemen van het communistische ethos. Naarmate steeds grotere delen van de bevolking van de postcommunistische landen steeds meer betrokken raken bij het functioneren van de nieuwe instituties via een proces van democratisering, privatisering en het ontstaan en de groei van markten, zullen zij ook steeds meer onder de culturele invloed ervan komen. Deze argumenten leiden tot de volgende hypothese over verschillen tussen postcommunistische landen:

H 3: Voor ex-communistische Oost-Europese landen die zich in een overgang naar een markteconomie en een politieke democratie lijken te bevinden, geldt:

- a) Hoe verder reikend en meer omvattend de institutionele hervorming in de richting van een vrije markteconomie en een pluralistische democratie in een Oost-Europees land is en hoe minder zielsverwantschap er bestaat tussen de nationale cultuur en de egalitaire ideologie in dat land, des te groter zal de ondersteuning van de vrije-markteconomie en het pluralistische politieke systeem in dat land zijn en *vice versa*; en,
- b) hoe langer geleden de communistische partij de macht aan zich heeft getrokken en hoe recenter het ineensinken van het communisme in een Oost-Europees land, des te groter zal de ondersteuning van het staatsocialistische systeem in dat land zijn en *vice versa*; en,
- c) hoe dieper de economische crisis, hoe sterker de economische anomie en hoe sterker de verslechtering van levenskansen in een Oost-Europees land, des te frequenter zal in dat land een gespleten legitimiteitsbesef voorkomen en *vice versa*.

5. Data en methode

5.1. Dataset

Voor de toetsing van onze theoretische argumenten is gebruikgemaakt van gegevens uit een grootschalig, cross-nationaal survey-onderzoek dat in 1991 in het kader van het International Social Justice Project (ISJP) is verricht. De onderzoekspopulatie (N=17.386) bestond uit een representatieve steekproef uit de bevolking van twaalf landen. Om begrijpelijke redenen beperken we ons in dit artikel tot de Oost-Europese landen uit de dataset. Omdat sommige variabelen benodigd voor het toetsen van onze hypothesen niet voor alle landen voorhanden zijn, moeten we ons noodgedwongen beperken tot zes Oost-Europese landen: Bulgarije, Estland, Polen, Rusland, Slovenië en Tsjecho-Slowakije (de N voor ieder land was 1000 of meer). De waarnemingsmethode bestond uit gestandaardiseerde *face-to-face* interviews (Voor uitgebreidere informatie zie ISJP, 1993 en Kluegel, Mason & Wegener, 1995).

5.2. Operationalisering

De legitimiteitsoordelen, de belangrijkste *afhankelijke variabelen* in onze hypothesen, werden geoperationaliseerd door middel van vragen over de legitimiteit van de twee verschillende economische en politieke systemen. De vraag naar de *legitimiteit van een vrije markteconomie* luidde als volgt: 'Een vrije markteconomie is essentieel voor onze economische ontwikkeling' (Een vijfpuntsschaal die loopt van sterk mee oneens naar sterk mee eens). De vraag naar de *legitimiteit van het socialistische systeem* werd als volgt verwoord: 'Mensen houden er verschillende opvattingen over het socialisme op na. Als U zich baseert op Uw eigen ervaringen met het socialisme in [het eigen land], zou U dan zeggen dat U òf zeer sterk òf enigszins tegenstander, danwel tegen- noch voorstander, òf enigszins òf geheel en al voorstander van het socialisme bent?' (vijfpuntsschaal). Om *gespleten legitimiteitsbesef* te meten, werd de relatie tussen de legitimiteitsoordelen bezien. De veronderstelling luidde dat als er *geen* sprake zou zijn van innerlijke tweespalt, de oordelen elkaars spiegelbeeld zouden vormen. Dit zou betekenen dat beide legitimiteitsoordelen sterk negatief correleren. De *kans op gespleten legitimiteitsbesef* werd geoperationaliseerd door middel van een dummy waarbij innerlijke tweespalt wordt gedefinieerd als het tegelijkertijd ondersteunen van zowel het vrije markt systeem als het socialistische systeem (1), uitgezet tegen het ondersteunen van slechts één van beide systemen, of geen van beide systemen (0). Om *gespleten legitimiteitsbesef* nog wat verder in beeld te brengen, werd ook nog gevraagd naar de *voorgestane toekomst van de eigen samenleving*. Deze vraag luidde als volgt: 'Er bestaan veel opvattingen over de toekomstige ontwikkeling van de [eigen land] samenleving. Welke van deze alternatieven komt het dichtst bij Uw voorkeur? 1. Een socialistische samenleving waarmee we al ervaring hebben opgedaan in [eigen land]; 2. een meer democratisch type socialisme zoals dat in sommige Westerse landen kan worden gevonden; 3. een vrije markteconomie die in essentie niet-socialistisch is en in sommige andere Westerse landen kan worden gevonden; 4. een specifieke [eigen land] oplossing die uniek is voor dit land.'

De *onafhankelijke variabelen* op individueel niveau werden als volgt geoperationaliseerd. Als indicatoren voor de *objectieve relatieve positie in de verdeling van levenskansen* gebruikten we allereerst 'inkomen' en dan speciaal het relatieve gezinsinkomen (uitgedrukt in landspecifieke decielen). Vervolgens hanteerden we de 'human capital'-variabele 'opleiding' als indicator. Opleiding werd uitgedrukt in CASMIN-niveaus van scholing (7 categorieën). Voor het bepalen van iemands 'klasse' gebruikten we diens beroep. Daarbij gingen we uit van de nominale Goldthorpe-indeling en brachten die onder in de volgende dummy's: landarbeiders en boeren; ongeschoolde en geschoolde werknemers; zelfstandigen en toezichhoudende functies; professionals (waarbij de groep van lagere employés de referentiecategorie vormde). Ten slotte construeerden we twee dummy's met betrekking tot het 'al dan niet emplot' hebben: 1. het werkloos zijn, en 2. het gepensioneerd zijn.

Wat de *subjectieve relatieve positie in de verdeling van levenskansen* betreft, gebruikten we allereerst de 'subjectieve sociale status' als indicator (respondenten werd gevraagd zichzelf ergens tussen laag en hoog te plaatsen op een tienpuntsschaal). Vervolgens werd door middel van een schaalconstructie de mate (van laag naar hoog) van 'relatieve deprivatie' gemeten. Het

gemiddelde werd genomen van drie relatieve deprivatie-indicatoren: is uw eigen inkomen verbeterd dan wel verslechterd in vergelijking met 1. landgenoten, 2. beroepsgenoten, en 3. mensen met dezelfde opleiding⁴.

Om de *ideologische overtuiging* te meten werd gebruikgemaakt van twee verschillende meetinstrumenten. Allereerst een door Mason (1995) ontwikkeld meetinstrument dat gelijkheids-overtuigingen meet (door Mason socialistische principes genoemd). Het gaat daarbij om zes items die egalitaire opvattingen meten. Ten tweede zijn op basis van een drietal items ongelijkheidsovertuigingen gemeten (meritocratische opvattingen). Beide meetinstrumenten zijn geconstrueerd door het gemiddelde te nemen van de z-scores van de afzonderlijke items (omdat niet alle items dezelfde schaal hebben). Een factoranalyse identificeerde duidelijk dezelfde twee (egalitaire en meritocratische) factoren in alle zes landen⁵. Omdat, zoals geponeerd, ook de *plaatsbepaling in het politieke spectrum* sterk zal samenhangen met de legitimiteitsoordelen die respondenten vellen, werd deze factor (gemeten met behulp van een vraag zichzelf te plaatsen op een tienpuntsschaal die van links naar rechts loopt) tevens als onafhankelijke variabele in de analyse opgenomen. Daarnaast werd voor twee vaak effectvolle demografische variabelen, 'leeftijd' (in jaren vanaf 18 jaar) en 'geslacht' (vrouw=0, man=1), gecontroleerd. Ten slotte werd niet alleen met de invloed van de 'hand van het verleden', maar ook met de 'hand van de toekomst' rekening gehouden. Pessimisme over de nabije toekomst zal immers naar verwachting resulteren in een terugverlangen naar het oude. De verwachtingen over de toekomst werden gemeten via de vraag of men verwachtte dat in vijf jaar tijd het aantal armen zou zijn af- danwel toegenomen.

De *onafhankelijke variabelen* op landenniveau werden als volgt geoperationaliseerd. Zowel de *tijdsduur* dat een communistisch regime aan de macht is geweest als de *tijd* verlopen sinds het ineensstorten van het communisme zijn in jaren gemeten en ontleend aan overzichtswerken. De verreichendheid en omvattendheid van *hervormingen*, de diepte van de *economische crisis* en de *objectieve* verslechtering van de *levensstandaard* zijn bepaald aan de hand van indicatoren ontleend aan het *World Development Report 1996*. De mate van *anomie* in een land is vastgesteld via de geaggregeerde antwoorden op de in het ISJP-survey geopperde stelling: 'zoals de zaken er tegenwoordig voorstaan, is het moeilijk te weten wat nog rechtvaardig is'. De respondenten hebben op een vijfpuntsschaal aangegeven in hoeverre ze het met deze stelling eens waren. De *subjectieve* verslechtering van de *levensstandaard* is bij benadering bepaald door te kijken naar de geaggregeerde antwoorden op een aantal in het ISJP-survey opgenomen vragen naar enerzijds de mate van (on)tevredenheid met zowel het inkomen als met de levensstandaard en naar anderzijds het al dan niet voldoende zijn van het netto-huishoudinkomen om aan essentiële behoeften te voldoen. Resteert *zielsverwantschap*. Ter meting van deze uiterst vage term is enerzijds gebruikgemaakt van een aantal cultuur-historische beschouwingen en anderzijds van verschillende 'school briefs' en 'surveys' van het weekblad *The Economist* die betrekking hebben op de ontwikkeling in postcommunistisch Oost-Europa.

5.3. Analyse

Ter toetsing van de eerste hypothese werd gebruikgemaakt van OLS regressie-analyse. We hebben dezelfde modellen zowel voor ieder land afzonderlijk geschat als voor de Oost-Europese landen tezamen. Uit spaarzaamheidsoverwegingen worden wat de toetsing van de eerste hypothese betreft (de invloed van levenskansen en ideologie op het legitimiteitsoordeel over het vrije-marktsysteem en op legitimiteitsoordeel over het socialistische systeem) in de tekst slechts de uitkomsten van de analyse van de samengevoegde data weergegeven en behandeld. Om toch voor landenverschillen te controleren werden vijf landendummy's aan de analyse toegevoegd, waarbij Tsjecho-Slowakije de referentiecategorie vormde.

Bij de toetsing van de tweede hypothese werd gebruikgemaakt van de uitkomsten van de regressie-analyse, van simpele correlatieberekeningen en van logistische regressie. De afhankelijke variabele is hier een nominale variabele, namelijk de kans op gespleten legitimiteitsbesef. Dezelfde onafhankelijke variabelen als bij de toetsing van hypothese 1 worden in het model opgenomen, om te onderzoeken in hoeverre deze innerlijke tweespalt wordt veroorzaakt door iemands objectieve danwel subjectieve levenskansen en ideologische overtuiging. Wederom worden in de tekst slechts de uitkomsten van de analyse van de samengevoegde data weergegeven. Om toch voor landenverschillen te controleren werden wederom vijf landendummy's aan de analyse toegevoegd, met Tsjecho-Slowakije als referentiecategorie. De analyse-uitkomsten per land voor alle analyses zijn ter nadere informatie bij de auteurs op te vragen.

De geldigheid en betrouwbaarheid van de metingen van de onafhankelijke variabelen op landenniveau zijn geringer dan die op individueel niveau. Dat heeft vooral te maken met de kwaliteit van internationale statistieken. Als wij van landenvariabelen gebruikmaken, zullen we daarom meer tentatief te werk gaan. We gebruiken de onafhankelijke variabelen in de analyse slechts als een soort 'benchmarks'. De toetsing van de derde hypothese verloopt, vanwege het tentatieve karakter van de operationalisatie van de variabelen op landenniveau en vanwege het kleine aantal eenheden (landen), op een nogal impressionistische wijze. Vanwege het tentatieve en impressionistische karakter van analyse en toetsing zullen de conclusies over de houdbaarheid van de derde hypothese dan ook slechts zeer voorlopig kunnen zijn.

6. Resultaten

6.1. Levenskansen, ideologie en legitimiteitsoordelen

De eerste onderzoeksvraag betrof de vraag naar differentiële invloed van de door de transitie veranderde individuele levenskansen op legitimiteitsoordelen ten aanzien van de nieuwe economische en politieke orde en van het *ancien régime*. Voordat we ingaan op verschillen tussen sociale categorieën in legitimiteitsoordelen, geven we in tabel 1 een beschrijvend overzicht van deze legitimiteitsoordelen in de zes onderzochte Oost-Europese landen. Tabel 1 geeft aan dat in alle landen veruit de meerderheid van de mensen de vrije markteconomie ondersteunt. Deze

Tabel 1: Legitimiteitsoordelen economisch en politiek systeem per land (% mee eens)

Land	A vrije markt ^a	B socialistisch systeem ^b	% vóór zowel A als B	correlatie A en B	N
Bulgarije	68,7	24,2	10,3	-0,43	1229
Polen	72,5	10,9	6,7	-0,24	1343
Rusland	70,5	26,6	10,3	-0,46	1283
Slovenië	94,4	21,0	19,1	-0,15	1249
Tsjecho-Slowakije	82,9	14,8	9,7	-0,33	1087
Estland	73,0	20,8	13,3	-0,33	875

^a Percentage dat het eens is met de stelling: 'Een vrije markteconomie is essentieel voor onze economische ontwikkeling.' (gemeten d.m.v. een vijfpuntsschaal die loopt van sterk mee eens tot sterk mee oneens).

^b Percentage dat vóór het socialistische systeem is. De vraagstelling is als volgt: 'Mensen houden er verschillende opvattingen over het socialisme op na. Als U zich baseert op Uw eigen ervaringen met het socialisme in [het eigen land], zou U dan zeggen dat U òf zeer sterk òf enigszins voorstander, danwel voor- noch tegenstander, òf enigszins òf geheel en al tegenstander van het socialisme bent?' (gemeten d.m.v. een vijfpuntsschaal).

steun is procentueel gezien het laagst in Bulgarije (68,7 procent) en Rusland (70,5 procent) en het hoogst in Slovenië (94,4 procent). Een minderheid van de bevolking zegt voorstander van het voormalig socialisme te zijn. Relatief de meeste voorstanders bevinden zich in Bulgarije en Rusland, waar ongeveer een kwart van de bevolking voor het socialistische systeem is, terwijl dit in Polen en Tsjecho-Slowakije slechts 10 procent respectievelijk 15 procent is.

Resultaten van bivariate analyses wijzen eveneens op het feit dat over de volle breedte van maatschappelijke categorieën en groeperingen de legitimiteitsoordelen over de markteconomie zoals verwacht positiever luiden dan over het socialistische systeem (resultaten op te vragen bij de auteurs). Zelfs respondenten die zichzelf aan de extreem linkerzijde van het politieke spectrum plaatsen, oordeelden nog iets positiever over de markteconomie dan over het staats-socialistische stelsel. Opmerkelijk is dat zij en de zeer laag opgeleiden de enigen zijn die gemiddeld tot een, en dan nog zeer gematigd, positief oordeel kwamen over het socialistische systeem. Hoe jonger men was, hoe hoger de opleiding die men succesvol had afgerond, hoe hoger de subjectieve en objectieve plaats op de maatschappelijke en economische ladder, hoe meer naar rechts men zichzelf in het politieke spectrum plaatste, des te positiever luidde het oordeel dat men over de markteconomie velde en des te negatiever het oordeel over het staats-socialistische systeem.

Wat zijn de uitkomsten als men controleert voor de andere kenmerken? Tabel 2 presenteert de resultaten van de multiple regressie-analyses. De modellen zijn deels gestandaardiseerd zodat we zowel de effecten op beide legitimiteitsoordelen kunnen vergelijken als een onderlinge vergelijking tussen de coëfficiënten kunnen maken. Per legitimiteitsoordeel worden drie modellen gepresenteerd. Eerst kijken we naar de rol van iemands objectieve positie in de verdeling van levenskansen (Model A). Vervolgens voegen we variabelen toe die iets zeggen over

Tabel 2: OLS-coëfficiënten van multiple regressiemodellen met legitimiteitsoordelen over de vrije markt en het socialistische systeem als afhankelijke variabelen, alle landen (N=8237), standaardfouten tussen haakjes^a

	Vrije markt			Socialistisch systeem		
	model A	model B	model C	model A	model B	model C
Leeftijd	-0,063** (0,024)	-0,067** (0,024)	-0,058* (0,023)	0,141*** (0,025)	0,146*** (0,025)	0,128*** (0,023)
Man	0,106** (0,035)	0,089* (0,035)	0,053 (0,034)	-0,132*** (0,036)	-0,120*** (0,036)	-0,088** (0,034)
Opleiding	0,096*** (0,025)	0,082*** (0,024)	0,058* (0,024)	-0,107*** (0,025)	-0,104*** (0,025)	-0,077** (0,024)
Inkomen	0,052** (0,019)	0,021 (0,020)	0,003 (0,019)	-0,026 (0,019)	-0,014 (0,020)	0,000 (0,019)
Gepensionoord	0,067 (0,055)	0,050 (0,055)	0,055 (0,053)	-0,035 (0,057)	-0,018 (0,057)	-0,020 (0,053)
Werkloos	0,025 (0,090)	0,034 (0,089)	-0,003 (0,086)	-0,019 (0,093)	-0,020 (0,093)	0,038 (0,086)
Lagere hoofdarbeid	—	—	—	—	—	—
Agrarisch beroep	-0,242** (0,079)	-0,215** (0,078)	-0,211** (0,075)	-0,064 (0,081)	-0,075 (0,081)	-0,078 (0,076)
Handarbeid	-0,045 (0,054)	-0,021 (0,053)	-0,010 (0,051)	-0,017 (0,056)	-0,024 (0,056)	-0,040 (0,052)
Zelfstandigen	0,114 (0,087)	0,085 (0,086)	0,010 (0,083)	-0,181* (0,090)	-0,164 (0,090)	-0,074 (0,084)
Professionals	0,067 (0,061)	0,062 (0,061)	0,013 (0,059)	-0,060 (0,063)	-0,059 (0,063)	-0,021 (0,059)
Subjectieve sociale klasse		0,079*** (0,018)	0,061*** (0,017)		-0,007 (0,019)	0,016 (0,017)
Relatieve deprivatie		-0,054** (0,018)	-0,043* (0,017)		0,033 (0,019)	0,023 (0,017)
Toename % armen		-0,074*** (0,017)	-0,049** (0,016)		0,081*** (0,018)	0,037* (0,016)
Politieke zelfplaatsing			0,107*** (0,017)			-0,280*** (0,017)
Gelijkheidsnormen			-0,127*** (0,017)			0,169*** (0,017)
Ongelijkheidsnormen			0,181*** (0,017)			-0,112*** (0,017)
Tsjecho-Slowakije	—	—	—	—	—	—
Bulgarije	-0,456*** (0,062)	-0,378*** (0,062)	-0,297*** (0,060)	0,148* (0,064)	0,108 (0,065)	-0,062 (0,061)
Polen	-0,406*** (0,059)	-0,381*** (0,058)	-0,356*** (0,056)	-0,021 (0,061)	-0,043 (0,061)	-0,093 (0,057)
Rusland	-0,499*** (0,059)	-0,441*** (0,059)	-0,421*** (0,058)	0,288*** (0,061)	0,252*** (0,062)	0,105 (0,059)

	Vrije markt			Socialistisch systeem		
	model A	model B	model C	model A	model B	model C
Slovenië	0,350*** (0,061)	0,372*** (0,060)	0,539*** (0,059)	0,302*** (0,063)	0,294*** (0,063)	0,041 (0,059)
Estland	-0,299*** (0,065)	-0,296*** (0,065)	-0,183** (0,063)	-0,030 (0,067)	-0,033 (0,067)	-0,129* (0,063)
Intercept	0,193** (0,062)	0,159* (0,062)	0,119* (0,060)	-0,024 (0,065)	-0,009 (0,065)	0,093 (0,060)
R ²	12,9%	14,4%	20,7%	6,7%	7,4%	19,8%

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

^a De modellen zijn deels gestandaardiseerd, om vergelijking tussen coëfficiënten mogelijk te maken. Van de afhankelijke variabelen zijn z-scores berekend (om te corrigeren voor verschillen in standaarddeviaties tussen beide variabelen), evenals van de onafhankelijke variabelen, behalve van de dummy variabelen.

de subjectieve positie in de verdeling van levenskansen (Model B). Ten slotte bekijken we de invloed van iemands ideologische overtuiging (Model C).

De eerste drie kolommen van tabel 2 laten allereerst de effecten zien op het oordeel over de legitimiteit van de markteconomie. Model A laat zien dat, zoals voorspeld, een aantal indicatoren van iemands objectieve positie in de verdeling van levenskansen een significant effect heeft in de voorspelde richting. Mensen met een hogere opleiding en een hoger inkomen waren in hogere mate voorstander van de vrije-markteconomie, terwijl mensen met een agrarisch beroep beduidend negatiever over de markteconomie oordeelden. Opmerkelijk is dat het behoren tot andere beroeps categorieën geen significant effect heeft. Datzelfde geldt *a fortiori* voor het gepensioneerd en werkloos zijn. Die bevindingen gaan tegen de verwachtingen in.

Jongeren en mannen velden een sterker positief oordeel over het marktsysteem dan ouderen en vrouwen. Het maakte ook uit in welk land men woonde. Gecontroleerd voor alle individuele factoren bleken Slovenen het meest positief te staan tegenover de markteconomie, gevolgd door de Tsjecho-Slowaken, de Esten, de Polen en de Bulgaren. De Russen sloten de rij en stonden toentertijd het minst positief tegenover de markteconomie.

Model B geeft aan dat ook subjectieve aspecten een significant effect hebben in de voorspelde richting: naarmate mensen zichzelf in een hogere sociale klasse indeelden, ten opzichte van anderen beter af dachten te zijn (dus niet relatief gedepriveerd waren) en optimistischer over de toekomst waren (een relatief gunstige verwachting hadden over de ontwikkeling van het aantal armen), oordeelden zij positiever over het marktsysteem. Ook bleken zoals verwacht iemands politieke plaatsbepaling en diens ideologische overtuiging het verwachte effect te hebben en wel zodanig dat degenen die zichzelf aan de rechterzijde van het politieke spectrum plaatsten en een inegalitaire meritocratische overtuiging koesterden in hogere mate instemming toonden met de vrije-markteconomie, dan mensen die zichzelf links plaatsten en er een egalitaire overtuiging op na hielden (Model C). Opneming van subjectieve en ideologische factoren in de analyse leidt ertoe dat indicatoren van iemands objectieve positie in de verdeling

van levenskansen hun effect verliezen (opleiding) of niet meer significant zijn (inkomen). Ook geslacht heeft dan geen significante invloed meer.

In de laatste drie kolommen van tabel 2 zijn de effecten van de verschillende factoren op het legitimiteitsoordeel over het socialistische systeem weergegeven. Zoals verwacht zijn de bevindingen haast het spiegelbeeld van de oordelen over de markteconomie. Ouderen, vrouwen en laagopgeleiden velden een wat minder negatief oordeel dan anderen. Zelfstandigen waren significant wat negatiever over het socialistische systeem dan andere beroepsgroepen (Model A). Wat de subjectieve aspecten van de verdeling van levenskansen betreft, bleek slechts pessimisme over de toekomst een significant effect in de voorspelde richting te vertonen: mensen die sombere verwachtingen koesterden aangaande de toekomst (dat wil zeggen verwachtten dat het aantal armen zou toenemen) waren geneigd milder te oordelen over het socialistische stelsel (Model B). De andere subjectieve factoren lieten geen significant effect zien. Wel bleken ideologische overtuigingen er toe te doen (Model C). Niet alleen laagopgeleiden, ouderen en vrouwen, maar ook mensen die zichzelf politiek links situeerden en er egalitaire waarden en overtuigingen op nahielden waren geneigd wat milder te oordelen over het socialistische stelsel. In welk land men woonde, bleek statistisch gezien nauwelijks uit te maken⁶.

Dit alles is grotendeels in overeenstemming met de in hypothese 1a en b geformuleerde verwachtingen. Rest ons nog de beantwoording van hypothese 1c. Dat de populaire steun voor een markteconomie en pluralistische democratie over de volle breedte groter is dan voor een staatssocialistisch economisch en politiek systeem hebben we in tabel 1 al laten zien. Het tweede deel van hypothese 1c, waarin we stelden dat de mate van steun voor het marktsysteem minder afhankelijk zal zijn van met iemands levenskansen samenhangende factoren, dan de mate van steun voor het socialistische systeem, moet echter worden verworpen. Allereerst blijkt dat objectieve factoren een grotere rol spelen in de verklaring van steun voor het vrije-marktsysteem dan voor het socialistische systeem: een verklaarde variantie van 13 procent tegenover een verklaarde variantie van 7 procent (Tabel 2, Modellen A). Ten tweede blijken ook de subjectieve factoren van de verdeling van levenskansen een grotere rol te spelen ter verklaring van de steun voor het marktsysteem (alle drie subjectieve factoren zijn significant) dan voor het socialistische systeem (alleen 'pessimisme over de toekomst' is significant, zie Model B). Wel lijkt het zo te zijn dat ideologische overtuigingen een grotere rol spelen ter verklaring voor verschillen in steun voor het socialisme dan ter verklaring voor verschillen in steun voor de vrije markteconomie (zie Tabel 2, Modellen C). Na opneming van ideologische factoren wordt de verklaarde variantie in het regressiemodel ter verklaring van steun voor het socialisme bijna drie keer zo groot (van 7 procent naar 20 procent), terwijl de verklaarde variantie in het model ter verklaring van steun voor de vrije markt nog niet eens is verdubbeld (van 14 procent naar 21 procent).

6.2. Gespleten legitimiteitsbesef

In hypothese 2 werd verondersteld dat de oordelen over de legitimiteit van de twee stelsels niet geheel en al elkaars spiegelbeeld zouden zijn. Een zekere symmetrie werd weliswaar verwacht, maar deze zou verre van perfect zijn. Wat klopt er van deze verwachting? Een eerste antwoord op deze vraag kunnen we ontleen aan tabel 1. De derde kolom van tabel 1 geeft het percentage van de bevolking in de verschillende landen dat zowel voorstander is van de nieuwe politieke en economische orde als van het voormalige staatsocialistische regime. In Slovenië bleek toch nog een vijfde deel van de bevolking beide systemen tegelijkertijd te ondersteunen. In de andere landen was dit percentage lager, maar nog steeds rond de tien procent. Alleen in Polen legitimeerde maar 7 procent beide systemen tegelijkertijd. In de vierde kolom van tabel 1 zijn correlaties berekend tussen de legitimiteitsoordelen over het socialistische stelsel en de vrije markteconomie voor elk land afzonderlijk. Als deze twee systemen elkaar in het bewustzijn van de mensen volkomen uit zouden sluiten, dan zouden de legitimiteitsoordelen sterk negatief correleren⁷. Inderdaad valt in alle landen een negatieve correlatie waar te nemen, maar deze is niet bijzonder hoog. In Bulgarije (-0,43) en Rusland (-0,46) is de correlatie nog tamelijk hoog, maar in Slovenië is de correlatie erg laag (-0,15). Polen, Tsjecho-Slowakije en Estland liggen hier ergens tussenin (met correlaties van respectievelijk -0,24, -0,33 en -0,33). Deze bevindingen zouden een indicatie kunnen zijn voor het optreden van gespleten legitimiteitsbesef. De idealen van de markteconomie en het socialistische stelsel wedijveren weliswaar met elkaar om de gunst van de respondenten (er is sprake van een negatieve correlatie), maar ze sluiten elkaar niet geheel uit (er is geen sprake van een hoge negatieve correlatie).

Er zijn nog meer indicaties in deze richting, maar daarvoor moeten we terug naar tabel 2. Het effect van egalitaire overtuigingen op steun voor de markteconomie en het effect van meritocratische overtuigingen op steun voor het vroegere socialistische systeem blijken significant in de voorspelde richting te zijn, maar kunnen moeilijk sterk worden genoemd. Naarmate iemands egalitaire overtuigingen sterker zijn, neemt de kans af dat deze persoon een voorstander zal zijn van een markteconomie (-0,127); en naarmate iemands meritocratische opvattingen sterker zijn, neemt de kans af dat deze persoon een voorstander zal zijn van het vroegere socialistische stelsel (-0,112). Deze effecten zijn negatief maar, zoals al opgemerkt, niet erg sterk. Er zijn nog meer aanwijzingen. Gevraagd naar de geprefereerde aard van de eigen toekomstige samenleving, bleek in de onderzochte landen slechts een gering percentage van de respondenten te kiezen voor het vroegere socialistische stelsel. Alleen in Rusland kwam het voorkeurspercentage met 15 procent boven de 10 procent-grens uit. Zie hiervoor tabel 3.

In geen van de Oost-Europese landen was echter een meerderheid te vinden voor de vrije markt: in de meeste landen lag dit percentage rond de 30 procent, alleen in Rusland en Estland lagen deze percentages beduidend lager, rond de 15 procent. Gemiddeld genomen had zo'n 38 procent van de ondervraagden een voorkeur voor een democratisch socialistisch stelsel. Het lijkt alsof zij het beste van twee werelden wilden combineren. Een specifieke en unieke oplossing voor het eigen land werd ook door velen geprefereerd. In Estland en Rusland was dat zelfs de grootste categorie met in het eerste geval iets meer en in het tweede met iets minder dan 40

Tabel 3: Voorgestane toekomst van de eigen samenleving per land (in %) ^a

Land	voormalig socialisme	democratisch socialisme	vrije markt	specifieke nationale oplossing
Bulgarije	5,5	37,6	32,6	24,3
Polen	2,8	38,3	35,4	23,5
Rusland	15,3	33,8	14,9	36,1
Slovenië	4,0	46,4	34,6	15,0
Tsjecho-Slowakije	2,8	35,5	35,6	26,1
Estland	2,3	37,0	17,4	43,3

^a Vraagstelling: 'Er bestaan veel opvattingen over de toekomstige ontwikkeling van de [eigen land] samenleving. Welke van deze alternatieven komt het dichtst bij Uw voorkeur? 1. een socialistische samenleving waarmee we al ervaring hebben opgedaan in [eigen land]; 2. een meer democratisch type socialisme zoals in sommige Westerse landen; 3. een vrije markteconomie die in essentie niet-socialistisch is en in sommige andere Westerse landen bestaat; 4. een specifieke [eigen land] oplossing die uniek is voor dit land.'

procent. Misschien zijn dit wel de respondenten die het meest in verwarring werden gebracht door de snelle veranderingen en daarom opteren voor een nationalistische oplossing. Al met al lijken deze bevindingen erop te duiden dat na de ommekeer er aanvankelijk sprake was van een zekere mate van gespleten legitimiteitsbesef bij de bevolkingen van de Oost-Europese landen (hypothese 2a). In ieder geval lijken ze wat in de war gebracht door de grillige en anomische situatie in Oost-Europa. Dat is heel begrijpelijk als men beseft dat in de meeste landen de fluwelen revoluties nog geen twee jaar daarvoor hadden plaatsgevonden (Bulgarije, Polen, Tsjecho-Slowakije) en de transitie in Estland en Rusland nog pas aan het begin stond. Alleen Slovenië had zich iets eerder vrijgemaakt van het federale Joegoslavische verband en had niet decennia lang te maken gehad met Sovjetoverheersing.

In hoeverre zijn er nu verschillen tussen sociale categorieën waar te nemen wat gespleten legitimiteitsbesef betreft? Om deze vraag te beantwoorden, moeten we op het individuele niveau bekijken in hoeverre innerlijke tweespalt wordt bepaald door iemands levenskansen en ideologische overtuiging (hypothese 2b). In tabel 4 worden logistische regressies gepresenteerd met de kans op gespleten legitimiteitsbesef – gedefinieerd als het ondersteunen van het vrije markt systeem en het socialistische systeem tegelijkertijd – als afhankelijke variabele. Eerst kijken we naar de rol van iemands objectieve positie in de verdeling van levenskansen (Model A). Vervolgens voegen we variabelen toe die iets zeggen over de subjectieve positie in de verdeling van levenskansen (Model B) en ten slotte bekijken we de invloed van iemands ideologische overtuiging (Model C).

Model A geeft aan dat iemands feitelijke positie in de verdeling van levenskansen nauwelijks significante effecten laat zien. Alleen zelfstandigen en professionals vertoonden een kleinere kans op een gespleten legitimiteitsbesef dan andere beroepsgroepen. Andere factoren als opleiding en inkomen zijn niet significant. Model B geeft aan dat ook subjectieve factoren (subjectieve sociale klasse, relatieve deprivatie en pessimisme over de toekomst) geen rol speel-

den in de verklaring van de kans op gespleten legitimiteitsbesef. Wel bleken zoals verwacht iemands politieke plaatsbepaling en diens ideologische overtuiging het verwachte effect te hebben en wel zodanig dat degenen die zichzelf aan de linkerzijde van het politieke spectrum plaatsten en een egalitaire overtuiging koesterden in hogere mate tegelijkertijd zowel het vrije markt systeem als het staatsocialistische systeem prefereerden (Model C). Gecontroleerd voor

Tabel 4: Resultaten van een logistische regressie-analyse ter verklaring van de kans op 'gespleten legitimiteitsbesef', alle landen (N=8237), standaardfouten tussen haakjes

	model A	model B	model C
Leeftijd	0,024*** (0,007)	0,024*** (0,007)	0,022** (0,007)
Man	-0,134 (0,151)	-0,132 (0,151)	-0,060 (0,155)
Opleiding	0,054 (0,063)	0,053 (0,064)	0,078 (0,066)
Inkomen	-0,044 (0,029)	-0,050 (0,031)	-0,051 (0,031)
Gepensioneerd	0,302 (0,673)	0,317 (0,677)	0,445 (0,694)
Lagere hoofdarbeid	—	—	—
Agrarisch beroep	-0,645 (0,427)	-0,664 (0,429)	-0,728 (0,434)
Handarbeid	-0,314 (0,226)	-0,307 (0,227)	-0,344 (0,230)
Zelfstandigen	-0,843* (0,400)	-0,851* (0,401)	-0,524* (0,235)
Professionals	-0,530* (0,230)	-0,521* (0,231)	-0,747 (0,405)
Subjectieve sociale klasse		-0,021 (0,052)	-0,004 (0,053)
Relatieve deprivatie		-0,119 (0,103)	-0,132 (0,106)
Toename % armen		0,204 (0,120)	0,116 (0,123)
Politieke zelfplaatsing			-0,272*** (0,040)
Gelijkheidsnormen			0,313* (0,145)
Ongelijkheidsnormen			0,024 (0,110)
Tsjecho-Slowakije	—	—	—
Bulgarije	0,397 (0,239)	0,362 (0,243)	0,045 (0,251)
Polen	-0,280 (0,256)	-0,301 (0,256)	-0,343 (0,259)

	model A	model B	model C
Rusland	-0,127 (0,410)	-0,179 (0,412)	-0,564 (0,421)
Slovenië	1,347*** (0,220)	1,327*** (0,221)	1,070*** (0,227)
Estland	0,554* (0,247)	0,588* (0,248)	0,656* (0,255)
Intercept	-3,269* (1,474)	-4,092** (1,541)	-3,205* (1,566)
χ^2 a	89,35	93,85	149,50

* p < 0,05, ** p < 0,01, *** p < 0,001

a Dit is de verbetering in de χ^2 ten op zichte van het model met alleen de intercept.

individuele factoren, bleken alleen mensen uit Slovenië en Estland een grotere kans op innerlijke tweespalt te vertonen, dan mensen uit andere landen.

Ten slotte gaan we in op het effect van leeftijd. Tabel 4 laat zien dat naarmate iemand ouder is, deze persoon beduidend meer kans heeft op gespleten legitimiteitsbesef, oftewel op het ondersteunen van tegelijkertijd zowel het voormalige staatssocialistische regime als de nieuwe politieke en economische orde. In tabel 2 zagen we ook dat ouderen in mindere mate dan jongeren voorstander van de vrije markt zijn en in meerdere mate voorstander van het socialistische systeem. In tabel 5 presenteren we de mate van ondersteuning van 1. de vrije markt; 2. het socialistische systeem, en 3. beide systemen tegelijkertijd, uitgesplitst naar geboortecohorten. We zien dat in alle landen (behalve Tsjecho-Slowakije) oudere geboortecohorten in mindere mate de vrije markteconomie ondersteunen dan jongere geboortecohorten. De verschillen zijn nog opvallender bij de steun voor het voormalig socialistische systeem: oudere cohorten omarmen veel vaker het socialistische systeem dan jongere cohorten. Mensen die langer geleden geboren zijn en derhalve meer zijn gesocialiseerd in de oude socialistische waarden zijn in meerdere mate voorstander van het staatsocialistische systeem dan mensen die jonger zijn. Van de jongere cohorten is in sommige landen (Polen en Tsjecho-Slowakije) nog minder dan vijf procent voorstander van het socialistische systeem. Eveneens vertonen oudere geboortecohorten in hogere mate gespleten legitimiteitsbesef dan jongere geboortecohorten. Jongeren zijn overduidelijk de dragers van (waarden-)verandering, terwijl ouderen veeleer het 'oude' blijven omarmen. De conclusie kan worden getrokken dat hoe korter iemands blootstelling en gewenning aan het staatsocialisme geweest is, des te geringer de kans op innerlijke tweespalt is en des te minder de ondersteuning van het voormalige staatsocialistische systeem.

Dus hypothese 2b gaat ten dele op: voor ieder Oost-Europees land dat zich in een overgangperiode naar een markteconomie en een pluralistische democratie bevindt, geldt dat hoe korter iemands gewenning aan het staatsocialisme was én hoe meer men zichzelf aan de rechterzijde van het politieke spectrum plaatst en hoe sterker men een inegalitaire meritocratische verdelingsideologie koestert, hoe geringer de kans is op een gespleten legitimiteitsbesef.

Tabel 5: Legitimiteitsoordelen economisch en politiek systeem per cohort en per land

Cohort:	Vrije markt (% mee eens)					
	Bulgarije	Polen	Rusland	Slovenië	Tsjecho-Slowakije	Estland
1900-1919	— ^a	69,1	—	—	74,6	70,2
1920-1929	51,1	66,5	58,1	92,0	79,0	70,6
1930-1939	58,0	72,9	62,7	92,6	88,1	70,3
1940-1949	70,3	70,5	68,0	94,3	81,7	66,7
1950-1959	77,5	73,7	69,8	94,6	83,5	80,7
1960-1969	77,9	76,0	79,2	95,7	87,2	71,3
1970-1979	72,3	79,0	83,7	96,6	77,6	83,1

Cohort:	Socialistisch systeem (% mee eens)					
	Bulgarije	Polen	Rusland	Slovenië	Tsjecho-Slowakije	Estland
1900-1919	—	16,2	—	—	30,0	19,3
1920-1929	38,8	15,2	49,7	33,1	17,4	20,0
1930-1939	35,7	12,1	38,8	27,1	19,6	22,8
1940-1949	26,3	11,4	29,9	24,8	15,0	21,6
1950-1959	15,7	7,9	21,7	20,3	14,1	21,6
1960-1969	9,8	9,6	14,7	11,8	8,2	22,7
1970-1979	16,4	4,6	7,8	7,6	1,4	8,6

Cohort:	Gespleten legitimiteitsbesef (% vóór beide systemen)					
	Bulgarije	Polen	Rusland	Slovenië	Tsjecho-Slowakije	Estland
1900-1919	—	11,8	—	—	18,5	11,5
1920-1929	9,9	10,0	16,7	31,5	13,0	15,1
1930-1939	12,8	8,5	15,1	23,9	16,4	13,6
1940-1949	14,3	5,6	12,1	23,3	7,1	10,3
1950-1959	8,9	4,0	9,3	19,0	8,9	16,3
1960-1969	5,4	6,6	6,5	10,0	6,1	15,0
1970-1979	9,4	3,3	3,2	7,9	1,5	5,4

^a Percentages gebaseerd op te kleine celvullingen (minder dan 20 cases) zijn niet opgenomen in de tabel.

6.3. Cross-nationale verschillen

Ten slotte gaan we in op de in hypothese 3 voorspelde verschillen tussen landen. In hypothese 3a werd verondersteld dat de steun voor de twee verschillende stelsels ondermeer zou afhangen van de verreikendheid en omvattendheid van de hervormingen die inmiddels hadden plaatsgehad, evenals van de zielsverwantschap tussen de nationale cultuur en de egalitaire ideologie. Wat de eerste factor betreft, kan een onderscheid worden aangebracht tussen twee groepen van landen. In 1991 waren de hervormingen het verst gevorderd en het meest omvangrijk in Polen, Tsjecho-Slowakije en Slovenië, terwijl de hervormingen in Bulgarije en

Rusland toentertijd nog in de kinderschoenen stonden. In Estland is het onderzoek pas in 1992 uitgevoerd. Toen begonnen daar de hervormingen op gang te komen. Het lijkt verstandig Estland als een soort tussencategorie te beschouwen. Wat de tweede factor, de zielsverwantschap, betreft kan weer een onderscheid worden gemaakt tussen twee groepen. Cultuurhistorisch gezien is er in Europa sinds de middeleeuwen een breukvlak ontstaan met aan de ene zijde de landen behorend tot het westerse (rooms-katholieke en protestantse) christendom en aan de andere kant landen behorend tot het orthodoxe christendom (Bartlett, 1993). Met het wegvallen, na de ommekeer, van de Koude Oorlog heeft volgens Huntington (1997: 138) cultuur de plaats ingenomen van ideologie als datgene wat bindt en scheidt. Daarmee is de hiervoor genoemde scheidslijn weer van belang geworden. Het zijn juist Oost-Europese auteurs die het belang van deze lijn benadrukken. Bulgarije en Rusland liggen duidelijk aan de ene kant van die lijn. Deze landen vertonen cultureel-historisch gezien vermoedelijk meer zielsverwantschap met het staatsocialisme dan de landen aan de andere kant van de scheidslijn (vgl. Pipes, 1974). Tsjecho-Slowakije en Slovenië behoren duidelijk tot de andere groep. Niet alleen hebben deze landen gekozen voor het westerse christendom, ze behoorden ook lang tot het Habsburgse Rijk. Estland en Polen behoren ook tot deze groep, maar tonen wel enige verwantschap met de andere groep. Beide maakten, ondanks hun behoren tot het westerse christendom, lange tijd deel uit van het Russische Rijk. Estland was cultureel echter sterk op Duitsland en Finland georiënteerd en Polen op West-Europa. Een deel van Polen behoorde zelfs tot het Habsburgse Rijk. Samengenomen zou de geoperationaliseerde voorstelling nu moeten luiden dat Bulgarije en Rusland minder dan de andere landen de markteconomie zouden moeten steunen en meer dan de andere landen het oude staatsocialistische systeem. Dat blijkt, zoals hiervoor al eerder weergegeven, inderdaad het geval te zijn. Maar als we controleren voor individuele factoren dan blijkt er niet of nauwelijks een significant verband te bestaan tussen landenkenmerken en steun voor het staatsocialisme. Dat verband is er wel tussen landenkenmerken en steun voor de markteconomie. Russen en Bulgaren zijn nog steeds iets minder enthousiast, maar Polen dringen zich hiertussen. Een plausibele verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat Polen in 1990 een shocktherapie heeft toegepast met betrekking tot de overgang naar de markteconomie en dat deze harde leerschool nogal wat Polen argwanend heeft gemaakt ten aanzien van de zegeningen van de vrije markt. Maar al met al is niet echt duidelijk of hypothese 3a nu weerlegd of bekrachtigd is.

Wat hypothese 3b betreft is de landindeling eenvoudiger. Deze deelhypothese zegt dat hoe langer geleden de communistische partij de macht naar zich toe heeft getrokken en hoe recenter het ineensstorten van het communisme, des te meer mensen het staatsocialisme zullen steunen en *vice versa*. Omdat de communistische partij in Rusland veel langer aan de macht is geweest, dan in de andere landen, moet Rusland er wat dit betreft uitspringen. Weliswaar neemt Rusland inderdaad de voorspelde extreme positie in, maar de verschillen – vooral met Bulgarije – zijn nu ook weer niet zo groot dan van een echte grote tegenstelling tussen Rusland en de rest kan worden gesproken. Ook hier is het niet duidelijk of de hypothese nu weerlegd danwel bekrachtigd is.

Resteert hypothese 3c: hoe dieper de economische crisis is, hoe sterker de economische anomie en hoe sterker de verslechtering van levenskansen, des te frequenter komt een gespleten legitimiteitsbesef voor. Over de diepte van de economische crisis in de verschillende landen in 1991 valt geen duidelijke conclusie uit de literatuur en de statistieken te trekken. Wel over de levenskansen. Zowel de objectieve als de subjectieve levenskansen waren toentertijd het slechts in Estland en Rusland. In Estland was ook de economische anomie hoog. Komt dit tot uiting in een gespleten legitimiteitsbesef? Het antwoord moet ontkennend luiden. Slovenië is het land waar innerlijke tweespalt nog het meest voorkomt. Men moet echter beseffen dat Slovenië het meest welvarende en Habsburgse deel van Joegoslavië was en dat het Joegoslavische systeem van arbeiderszelfbestuur de markteconomie veel meer benaderde dan het staatssocialistische systeem in de andere landen. Daardoor was voor de Slovenen de tegenstelling tussen de twee stelsels minder duidelijk en minder groot. Deze deelhypothese gaat dus niet op.

7. Conclusie

Tot slot dient te worden vermeld hoe de antwoorden op de drie in de probleemstelling gestelde onderzoeksvragen luiden. Allereerst kan worden opgemerkt dat de nieuwe, na de ommekeer in Oost-Europa ontstane ongelijke verdeling van levenskansen, en dan vooral de plaats die men in die verdeling innam, wel effect had op het legitimiteitsoordeel dat men over de nieuwe markteconomie velde, maar niet of nauwelijks op dat over de vroegere socialistische economie. Vervolgens dient te worden gesteld dat factoren als ideologische overtuiging en politieke zelfplaatsing een onafhankelijke en naar het lijkt ook grotere rol bij de oordeelsvorming speelden. Respondenten die er een egalitaire ideologische overtuiging op nahielden, die zichzelf links in het politieke spectrum plaatsten en die – omdat ze een lagere opleiding hadden genoten – als verliezers uit de transitie te voorschijn dreigden te komen, neigden meer naar een legitimering van het oude systeem en stelden zich nogal afwachtend en argwanend op tegen het nieuwe. Mensen die de nieuwe meritocratische verdelingsideologie koesterden, zichzelf politiek gezien aan de rechterzijde schaarden en (objectief en/of subjectief) tot de winnaars van de transitie behoorden, zetten zich veelal af tegen het vroegere socialistische stelsel en neigden ertoe de nieuwe markteconomie te omhelzen. Overwegingen van eigenbelang en waarden- en normenpatronen lijken hen, zoals vermoed, in die keuze te hebben geleid. Tot zover de antwoorden op de eerste twee vragen.

Ten slotte het antwoord op de derde vraag. Wat kan worden geconstateerd, is dat niet onaanzienlijke delen van de Oost-Europese bevolkingen kort na de ommekeer een gespleten legitimiteitsbesef hadden. Daarbij lijkt zowel wensdenken, meer precies een te rooskleurig beeld van wat een markteconomie vermag, als vreesdenken, angst voor het onbekende, een rol te spelen. Tussen hoop en vrees balancerend zochten nogal wat Oost-Europeanen indertijd kennelijk een weg om aan de onzekerheden het hoofd te bieden via het trachten te combineren – in ieder geval in hun geest – van het beste van twee werelden. Dit gespleten legiti-

teitsbesef is in alle onderzochte Oost-Europese landen aanwezig, maar het duidelijkst in Slovenië. Daar echter werd deze innerlijke tweespalt waarschijnlijk niet zozeer veroorzaakt door economische anomie, alswel door de opgedane ervaring met een gemengde economie. Een combinatie van beide stelsels had voor de Slovenen daardoor iets vertrouwds, terwijl dat voor de bewoners van de voormalige Oostbloklanden iets van een utopie had.

Wellicht de meest opvallende bevinding is dat in alle Oost-Europese landen geldt dat mensen die langer geleden geboren zijn en derhalve langer zijn gesocialiseerd in de oude socialistische waarden in meerdere mate voorstander van het staatsocialistische systeem zijn dan mensen die jonger zijn. Eveneens vertonen oudere geboorte-cohorten in hogere mate een gespleten legitimiteitsbesef dan jongere geboorte-cohorten. Jongeren zijn overduidelijk de dragers van (waarden-)verandering, terwijl ouderen vaker het 'oude' blijven omarmen. Dit heeft tot gevolg dat in de toekomst kan worden verwacht dat de steun voor de markteconomie steeds verder zal toenemen, terwijl de steun voor het oude socialistische systeem steeds verder zal afbrokkelen en wellicht zelfs helemaal zal verdwijnen, als gevolg van generationele vervanging. Na de fluwelen revoluties van 1989 liggen er nu kennelijk stille revoluties in het verschiet.

Noten

- 1 Wil Arts is als hoogleraar Algemene en Theoretische Sociologie verbonden aan de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg en aan de onderzoeksschool AWSB/WORC. Mérove Gijsberts is als AIO verbonden aan de Vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Utrecht en de onderzoeksschool ICS.
- 2 Dit perspectief is typerend voor (neo-)weberiaanse beschouwingen over sociale ongelijkheid. De ongelijke verdeling van levenskansen in een samenleving berust gezien vanuit dit perspectief op de ongelijke verdeling van cruciale hulpbronnen, machtsmiddelen of soorten kapitaal en komt in de praktijk van alledag tot uiting in verschillen in levensomstandigheden. Deze kunnen worden afgemeten aan de levensstandaard, levensstijl en levensverwachting.
- 3 Op basis van cognitieve-evenwichtstheorieën zou mogen worden verwacht dat er een tendentie zou bestaan tot het uit de weg ruimen van dit soort cognitieve inconsistenties. De 'split consciousness'-theorie suggereert echter dat een dergelijke tendentie niet noodzakelijk optreedt, als de verschillende cognities zich op verschillende plekken in iemands bewustzijn bevinden.
- 4 Deze drie items blijken in alle zes landen één onderliggende dimensie te meten. De betrouwbaarheidscoëfficiënt van de geconstrueerde schaal (Cronbach's alpha) is 0,74.
- 5 De zes stellingen die gelijkheidsovertuigingen meten zijn: 1. De hoogte van het loon zou gebaseerd moeten zijn op de grootte van het gezin dat de werknemer moet onderhouden; 2. De overheid moet iedereen een minimum-inkomen garanderen; 3. De overheid zou een maximumgrens moeten stellen aan wat iemand kan verdienen; 4. de overheid zou aan iedereen die dat wil een baan moeten verschaffen; 5. De eerlijkste manier om inkomen en vermogen te verdelen is iedereen evenveel geven; 6. Het belangrijkste is dat mensen krijgen wat ze nodig hebben, ook als dat betekent dat het benodigde geld wordt afgenomen van mensen die over een hoger inkomen beschikken dan zij nodig hebben. De Cronbach's alpha van de geconstrueerde schaal is 0,60. De drie stellingen die ongelijkheidsovertuigingen meten zijn: 1. Alleen als inkomensverschillen groot genoeg zijn, bestaat er een prikkel om zich individueel in te spannen; 2. Het is een goede zaak als zakenmensen flink winst maken, omdat dit uiteindelijk iedereen ten goede komt; 3. Mensen willen op hun werk geen extra verantwoordelijkheid, tenzij zij

daar extra voor betaald worden. De Cronbach's alpha van de geconstrueerde schaal is 0,42.

- 6 Wel is het zo dat landenverschillen significant zijn in Model A en B. Het lijkt erop dat verschillen binnen landen in ideologische overtuigingen lan-

denverschillen wegverklaren.

- 7 De correlatie zal echter nooit de -1,00 naderen, omdat de metingen van beide legitimiteitsoordelen niet volledig symmetrisch zijn.

Literatuur

- Abercrombie, N. & Turner, B.S. (1978). The dominant ideology thesis. *British Journal of Sociology*, 29, 149-170.
- Abercrombie, N., Hill, S. & Turner, B.S. (1980). *The dominant ideology thesis*. London: Allen & Unwin.
- Andorka, R., Headey, B. & Krause, P. (1995). Economic and political imperatives in system transformation: Hungary and East Germany 1990-1994. *Review of Sociology, special issue*, 1-26.
- Anonymus (1992). Schools brief: Democracy in Eastern Europe & Capitalism or bust. *The Economist, February 1st, 30-31 & February 8th, 29-30*.
- Anonymus (1993). Rejoined: A survey of Eastern Europe. *The Economist, March 13th, 1-22*.
- Anonymus (1995). The return of the Habsburgs: A survey of Central Europe. *The Economist, November 18th, 1-28*.
- Arts, W. (1996). *Van fluwelen en stille revoluties*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Arts, W. (1997). Oplaaierende klassenstrijd in Oost-Europa?. *Uilenspiegel, 1, Nr. 4, 8-10*.
- Arts, W., Hermkens, P. & Van Wijck, P. (1994). Anomie, onrechtvaardigheid en ontevredenheid in Oost-Europa. In W. Arts & J.L. Peschar (Red.), *Om de Oost. Maatschappelijke veranderingen in Oost-Europa rond de ineenstorting van het staatsocialisme* (pp. 17-34). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Bartlett, R. (1993). *The making of Europe. Conquest, colonization and cultural change 950-1350*. London: Allen Lane.
- Headey, B., Andorka, R. & Krause, P. (1995). Political legitimacy versus economic imperatives in system transformation: Hungary and East Germany 1990-93. *Social Indicators Research*, 36, 247-273.
- Headey, B., Krause, P. & Habich, R. (1995). East Germany: rising incomes, unchanged inequality and the impact of redistributive government 1990-92. *British Journal of Sociology*, 46, 225-243.
- Hochschild, J. (1981). *What's fair? American beliefs about distributive justice*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Huntington, S.P. (1997). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. London: Simon & Schuster.
- ISJP (1993). *Codebook and documentation*. Ann Arbor: University of Michigan, Institute for Social Research.
- Kluegel, J.R., Mason, D.S. & Wegener, B. (Red.) (1995). *Social justice and political change: Public opinion in capitalist and post-communist states*. Berlin/New York: Aldine de Gruyter.
- Kluegel, J.R. & Mateju, P. (1995). Egalitarian vs. inegalitarian principles of distributive justice. In Kluegel, J.R., Mason, D.S. & Wegener, B. (Red.), *Social justice and political change: Public opinion in capitalist and post-communist states* (pp. 209-238). Berlin/New York: Aldine de Gruyter.
- Kluegel, J.R. & Smith, E.R. (1986). *Beliefs about inequality: Americans' views of what is and what ought to be*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lindenberg, S. (1983). Utility and morality. *Kyklos*, 36, 450-468.
- Mason, D.S. (1995). Justice, Socialism, and Participation in the Postcommunist States. In: Kluegel, J.R., Mason, D.S. & Wegener, B. (Red.), *Social justice and political change: Public opinion in capitalist and post-communist states* (pp. 131-149). Berlin/New York: de Gruyter.
- Mason, D.S., Orkeny, A. & Sidorenko-Stephenson, S. (1997). Increasingly fond memories of a grim past. *Transition*, 3, 15-19.

- Mateju, P. (1992). Perceptions of changing inequality in post-communist Czechoslovakia. In *Workshop transformation processes in Eastern-Europe* (pp. 107-127). The Hague: NWO/SRO/SSCW.
- Mateju, P. (1995). In search of explanations for recent left-turns in post-communist countries. *International Review of Comparative Public Policy*, 7, 43-82.
- Mateju, P. (1996). *Subjective mobility and perception of life-chances in Eastern Europe*. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Working Papers, 5.
- Mateju, P. (1998). Who votes left after the fall of communism? *International Journal of Comparative Sociology*, 39, (in druk).
- Mateju, P. & Lim, N. (1995). Who has gotten ahead after the fall of Communism? The case of the Czech Republic. *Czech Sociological Review*, 3, 117-136.
- Parkin, F. (1972). *Class inequality and political order*. London: Paladin.
- Pejovich, S. (1993). Institutions, nationalism, and the transition process in Eastern Europe. *Social Philosophy and Social Policy*, 10, 65-78
- Pipes, R. (1974). *Russia under the old regime*. London: Weidenfeld & Micholson.
- Srubar, I. (1994). Variants of the transformation process in Central Europe. A comparative assessment. *Zeitschrift für Soziologie*, 23, 198-221.
- Sztompka, P. (1996). Looking back: The year 1989 as a cultural and civilization break. *Communist and Post-Communist Studies*, 1, 115-129.
- Wegener, B. (1992). Gerechtigkeitsforschung und legitimationsnormen. *Zeitschrift für Soziologie*, 21, 269-283.
- Wegener, B. & Liebig, S. (1995). Dominant ideologies and the variation of distributive justice norms: A comparison of East and West Germany, and the United States. In J.R. Kluegel, D.S. Mason & B. Wegener (Red.), *Social justice and political change. Public opinion in capitalist and post-communist states* (pp. 239-259). New York: Aldine de Gruyter.
- World Bank (1996). *From plan to market. World development report 1996*. Oxford: Oxford University Press.